

El sorgiment de les Societats Econòmiques i llur conflicte amb les institucions comercials

per Vicent Llombart

Introducció

Des que Sempere y Guarinos afirmà, el 1789, que «*uno de los sucesos más notables y gloriosos del reinado de Carlos III es el establecimiento de las sociedades económicas*»,¹ la qüestió desvetllà molt d'interès entre els historiadors de la segona meitat del segle XVIII. Efectivament, el naixement i el desenvolupament d'aquestes institucions s'inscriuen en el període, especialment atractiu per als estudiosos, comprès entre els anys 1760 a 1790. Aquestes tres dècades del set-cents han estat considerades, d'una manera predominant, com una època de grans reformes, un període de racionalització i, en definitiva i diferentment d'altres moments històrics, un període en el qual la monarquia borbònica tingué un caràcter clarament progressiu. Les Societats Econòmiques, situades en aquest context, són generalment presentades com a reflex i instrument de la ideologia il·lustrada que germinà en el regnat de Carles III.

La literatura dedicada al tema, des de les opinions majoritàriament favorables dels contemporanis (Campomanes, Sempere, Cabarrús, Jovellanos, Antonio Ponz, etc.) fins als estudis més recents d'Aguilar Piñal, Paula i George Demerson, Forniés Casals, Romeu Palazuelos, etc., és extraordinàriament voluminosa i heterogènia pel que fa als mètodes i la qualitat de les publicacions.² No ens és possible, per tant, de passar revista a la seva totalitat i només ens referirem a uns pocs títols que hem destacat d'acord amb la finalitat d'aquest article. A partir de l'enardida i desproporcionada denúncia de Menéndez y Pelayo sobre els seus materialisme i liberalisme³ hom desenvolupà diferents arguments per a defensar-les per motius semblants als utilitzats en contra seu per don Marcelino. La renovadora i erudita *España ilustrada* de Jean Sarrailh va exposar, en aquest sentit, una elogiosa valoració de les Econòmiques i va marcar una línia d'interpretació en la qual es poden en-

1. J. SEMPERE GUARINOS, *Ensayo de una biblioteca española de los mejores escritores del reinado de Carlos III* (Madrid, Imprenta Real, 1785-1789; ed. facsímil: Madrid, Gredos, 1969), vol. v, p. 140.

2. Per a una relació i valoració de la bibliografia existent fins el 1974, vegeu P. DEMERSON, J. DEMERSON i F. AGUILAR PIÑAL, *Las Sociedades Económicas del Amigo del País. Guía del investigador* (Sant Sebastià, Patronato José María Cuadrado, 1974), i també L. M. ENCISO RECIO, *La Real Sociedad Económica de Valladolid a finales del siglo XVIII, a «Homenaje al Dr. D. Juan Reglá y Campistol»* (València, Facultat de Filosofia i Lletres, 1975), tom II, ps. 155-159. Altres treballs més recents: José FRANCISCO FORNIÉS CASALS, *La Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País en el período de la ilustración (1776-1808)* (Madrid, CECA, 1978), i E. ROMEU PALAZUELOS, *La Real Sociedad de Amigos del País de Tenerife* (col·lecció Guagua, Las Palmas 1979).

3. M. MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles* (Madrid 1947; 1a. ed., 1882), tom v.

globalar les aportacions d'Antonio Elorza i Josep Antoni Maravall, els quals veieren unes relacions molt estretes entre la ideologia burgesa i les Societats.⁴ Per la seva banda, Gonzalo Anes, en un important article,⁵ va assenyalar la seva disconformitat amb aquesta interpretació, insistint que, contràriament, a curt termini i segons la conjuntura, es podrien donar les condicions per a la col·laboració dels diferents estaments socials al si d'aquestes institucions. Sense abandonar aquesta línia, Anes ha precisat en una obra posterior que les societats responien fonamentalment a interessos agraris i ha refermat que el seu naixement no fou degut a una decisió governamental.⁶ Una altra línia d'interpretació és la d'Ernest Lluch, el qual, en estudiar el cas de les Societats catalanes, veu les Econòmiques com a integrants d'una concepció agrarista de desenvolupament econòmic, que no era l'única que hi havia, i que perpetuava l'antic règim sense deixar pràcticament cap via d'evolució.⁷

De tot això ens interessa especialment destacar ara dos punts: el paper de la burgesia en les Econòmiques i llur caràcter espontani o oficial, bo i tenint en compte que no són dues qüestions independents elles amb elles, sinó que, en definitiva, es tracta d'aspectes bàsics d'una interpretació global del caràcter i el significat de les Societats Econòmiques de Amics del País. Contribuir a l'aclariment d'aquests punts i, per tant, a interpretar-los, és l'objectiu principal d'aquest article. Per a això, tractarem de reconstruir el procés que menà a la seva creació i intentarem d'integrar el cas de les Societats al si dels programes polítics i econòmics que es van formular des del poder i que s'intentà d'aplicar durant aquells anys. Aquesta reconstrucció és basada en la reelaboració d'un capítol de la nostra tesi,⁸ en el qual alguns dels aspectes de què tractarem s'estudien amb més deteniment documental i bibliogràfic, intentant establir un «estat de la qüestió».

Hem estructurat l'exposició amb l'ordre següent. A la secció immediata, la necessària referència al panorama europeu ens permet no solament d'obtenir un marc general de referència, sinó de detectar unes semblances altament significatives entre el cas francès i l'espanyol. Seguidament s'exposen les diferents etapes en què hem dividit el procés de gestació de les Societats

4. J. SARRAILH, *La España ilustrada en la segunda mitad del siglo XVIII*, FCE, Mèxic, 1957, caps. IV i V de la segona part. J. A. MARAVALL, *Las tendencias de la reforma política en el siglo XVIII español*, «Revista de Occidente», núm. 52 (juliol de 1967), p. 60. Pel que fa a ELORZA, ens referim a la seva obra *La ideología liberal en la ilustración española* (Madrid, Tecnos, 1970); tanmateix, cal assenyalar que en una publicació més recent ha esbossat una línia d'interpretació diferent (cf. A. ELORZA, *Las ideas políticas: Ilustración y anti-ilustración*, «Historia-16», desembre de 1978, ps. 69-86). No podem deixar d'esmentar dos importants estudis de conjunt sobre les Econòmiques, els quals, a més, tingueren una notable influència sobre la literatura posterior: R. CARANDE, *El despotismo ilustrado de los Amigos del País*, dins «Siete estudios de historia de España» (Barcelona, Ariel, 1969, 1a. ed. 1957), ps. 143-181, i R. J. SHAFFER, *The Economic Societies in the Spanish World (1763-1821)* (Nova York, Syracuse University Press, 1968).

5. G. ANES, *Coyuntura económica e "ilustración": las Sociedades de Amigos del País*, dins *Economía e «ilustración» en la España del siglo XVIII* (Barcelona, Ariel, 1969; 1a. ed. 1966).

6. G. ANES, *El Antiguo Régimen. Los Borbones* (Madrid, Alianza Universidad, 1975), ps. 398-440.

7. E. LLUCH, *El pensamiento económico a Catalunya (1760-1840). Els orígens ideològics del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana* (Barcelona, Edicions 62, 1973). Una exposició més extensa de les diferents posicions, que ens ha estat molt útil, a G. LÓPEZ CASARES, *Las Sociedades Económicas de Amigos del País de Murcia*, «Anales de Economía», 3a. època, núms. 25-26 (gener-juny de 1975), ps. 39-41.

8. *Pensamiento y teoría de la política económica del conde de Campomanes. Economía e ideología de la «ilustración oficial» en España (1760-1790)* (Universitat de València, 1976), tercera part, cap. 4.

Econòmiques. Així, a la secció tercera, que correspon a la primera de les etapes (1762-1765), s'estudien els casos de l'Academia de Agricultura de Galicia, els inicis de la Sociedad Económica Vascongada i un projecte inicial del comite de Campomanes per a la creació d'Acadèmies Provincials d'agricultura a tot Espanya. La secció quarta és referida a la segona etapa del procés (1774-1775), etapa en la qual es desenvolupa una gran ofensiva del Consell de Castella i de Campomanes cap a la creació de les Societats, basada en la publicació dels *Discursos* sobre la indústria popular i sobre l'educació dels menestrals, en llur distribució per tots els òrgans de la monarquia i en la creació de la Sociedad Matritense. A la secció cinquena s'exposa la darrera etapa del procés que correspon al «sobtat» sorgiment de les Econòmiques a partir del 1775 i que nosaltres veiem com el resultat de l'etapa anterior. A la secció sisena es mostra l'intent per part del Consell de Castella de neutralitzar la Junta General, les Junes Particulars i els Consolats de Comerç, la qual cosa permet de perfilar encara més el caràcter de l'ofensiva del Consell.

Les Societats d'Agricultura a Europa: el cas francès, un exemple significatiu

Tot i que al segle XVIII la creació de Societats d'Agricultura o Societats Econòmiques començà a les zones britàniques endarrerides durant els anys vint,⁹ el procés realment no s'estengué per l'Europa continental fins a les dècades centrals de la centúria. La Societat de Zuric el 1747, l'Academia dei Geografili el 1754 i la Societat de Bretanya el 1756 van obrir la marxa d'un procés que adquiriria proporcions considerables al llarg d'una bona part de les monarquies europees a partir dels anys seixanta.¹⁰ El procés fou impulsat a l'inici per un nombre considerable d'escriptors econòmics i agrònoms de l'època, els quals, en llurs obres, recomanaven l'establiment de les societats. El cas que coneixem més bé és el francès, que, a més, ofereix unes connotacions interessants per a aquest article, ja que fou el més influent. Els projectes i les recomanacions foren abundosos a la França de la meitat de segle: des de Plumart de Dangeul (1754) a Ange Goudar (1756), des de Forbonnais (1758) al Mirabeau de l'*Ami des hommes* (1756), juntament amb diversos «agrònoms» —Patullo (1758), La Salle de l'Etang (1756), etc— i algunes revistes econòmiques, van exposar programes més o menys concrets per a establir Societats d'Agricultura o Econòmiques.¹¹ Els dos primers plans eren els més amplis i foren els que exerciren més influència. Però les diferències entre ells eren importants, reflectien ideologies econòmiques diferents i van marcar el camí futur. Dangeul intentava establir «una societat destinada únicament a

9. El 1723 fou creada a Escòcia l'Honourable Society of Improvers of the Knowledge of Agriculture i el 1731 fou fundada la Dublin Society for Improvement of Husbandry, Africulture and Other Udeful Arts (cf. SHAFFER, *The Economic Societies*, p. 25). El 1754 s'establí a Londres la Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce amb la finalitat de proporcionar estímuls a la tecnologia industrial i agrícola; hi participà activament Arthur Young (cf. J. G. GAZLEY, *Arthur Young and the Society of Arts*, «Journal of Economic History», vol. I, núm. 2, novembre 1941, ps. 129-152).

10. Guy Ferry ha afirmat que durant aquests anys es produí a Alemanya un «furor per fundar societats agrícoles», especialment durant els anys 1762-1765. G. FERRY, *Las tentativas de réformes agricoles des princes éclairés en Bavière pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, a G. FERRY i J. MULLIEZ, *L'Etat et la rénovation de l'agriculture au XVIIIe siècle* (París, PUF, 1970), ps 56-57.

11. Per a establir aquesta relació ens ha semblat molt útil l'obra de J. BOURDE *Agro-nomie et agronomes en France au VIIIe siècles* (París, SEVPEN, 1967), vol. II, ps. 1031 i ss. Les obres de DANGEUL i GOUDAR les hem utilitzat en les traduccions castellanques esmentades més avall.

l'estudi del conreu i el comerç». La seva missió principal consistia a realitzar experiències tècniques agrícoles i ramaderes, reconstruir la «història natural» de la regió, etc.; tot i que es requeria la «protecció del rei», la societat no calia que fos oficial.¹² Contràriament, el pla de l'agrari Goudar posseïa unes característiques més rígides i reglamentàries, ja que proposava un «tribunal d'agricultura [...] comandat per un intendent general d'agricultura, i dirigit per un secretari d'estat, destinat únicament a aquest afer».¹³

El procés posterior té algunes semblances amb les que ambdós autors proposen. Efectivament, el 1756, i seguint l'exemple irlandès, hom formà la Société d'Agriculture, du Commerce et des Arts de Bretagne, en la creació de la qual van influir les *Observations* de Dangeul —que, d'altra banda, era bretó— i la intervenció directa de Vincent de Gournay.¹⁴ La societat, que comptà als inicis amb el suport d'una part de l'alta noblesa bretona, va realitzar durant els primers anys diverses publicacions interessants i es dedicà principalment a l'estudi dels problemes agraris de la regió.¹⁵ Ben aviat l'empresa es féu cèlebre i suggerí en els medis oficials la idea d'estendre-la a tot el territori francès. La tasca fou portada a terme per Henri Léonard Bertin (un «ministre agrònom» —*contrôlateur général*— durant 1759-1763 i secretari d'estat encarregat de l'agricultura els anys 1763-1780),¹⁶ ajudat pel marquès de Turbilly —un agrònom de segona fila—, el qual el 1760 ja li havia proposat la creació de tres societats a Tours, Angers i Mans (les dues primeres aprovades el 1761). Amb l'ajut de l'intendent Trudaine, Bertin va establir en 1760-61 un comitè d'agricultura, que suposem que devia fer feliç Goudar, la primera finalitat del qual era la creació de Societats d'Agricultura i la coordinació de llurs diverses tasques.

Bourde ens ha explicat extensament i detallada l'ofensiva desplegada per Bertin i els seus ajudants per a la creació d'aquestes institucions: les múltiples visites de persuasió als propietaris, les nombroses circulars de Bertin als intendants perquè reunissin al seu voltant un grup de persones «diligents i desinteressades» que es dediquessin a millorar l'agricultura, les promeses i els estímuls als qui les formaven, etc. Aquesta manera d'obtenir la creació de quinze societats entre el 1761 i el 1763¹⁷ fa que Bourde les consideri, llevat de la bretona, com a «instruments del poder central», tot i que el mediocre però hàbil Bertin —segons l'ha caracteritzat Edgar Faure—¹⁸ insistís en la ficció de conferir sancions oficials a les creacions espontànies i organitzés una ostentosa propaganda sobre elles. A més, davant les idees utòpiques que exposaven alguns «il·lustrats», Bertin precisaria que en cap cas aquestes societats no havien de fer propostions que poguessin perjudicar la «liberté en-

12. John NICKOLLS [PLUMART DE DANGEU], *Observaciones sobre las ventajas y desventajas de la Francia y la Gran Bretaña, en orden al comercio y a la agricultura, y demás recursos de la soberanía de los estados* (Madrid, Blas Román, 1771), ps. 166-167. Dangeul també elogia la Societat de Dublín (ps. 152-154).

13. [ANGE GOUDAR], *Los intereses de la Francia mal entendidos. Destierro de los errores comunes en la agricultura, industria, comercio, población y navegación* (Madrid, Román, 1172), vol. I, p. 160.

14. J. BOURDE, *Agronomie et agronomes*, vol. II, ps. 1099-1102.

15. Vegeu Jean MAYER, *La noblesse bretonne* (París, Flammarion, 1972), ps. 204-208. Les dues publicacions principals realitzades per la Societat foren: *Corps d'observations* (1760 i 1762) i la traducció *Essais de la Société de Dublín* (1759).

16. Sobre Bertin vegeu J. BOURDE, *Agronomie et agronomes*, ps. 1079-1290.

17. Tours, París, Llemotges, Orleans, Riom, Rouen, Soissons, Alençon, Bourges, Auch, La Rochelle, Montauban, Caen, Hainaut. Al començament el model recomanat fou el de Bretanya, però el 1761 hom decidí d'imitar els de Tours i de París. Cf. J. BOURDE, *Agronomie et agronomes*, vol. II, ps. 1103-1109.

18. Edgar FAURE, *La disgrâce de Turgot* (París, Galimard, 1961), p. 36.

tière» que tenien els terratinents per administrar llurs béns tal com consideressin convenient,¹⁹ la qual cosa, si bé és lògica, atesa la base social d'aquestes institucions, fa difícil de comprendre què podien aportar realment les societats davant el fre i els obstacles cada vegada més greus que el règim senyorívol imposava a l'agricultura francesa. Per això, no és estrany que entre els historiadors francesos avui sigui admès generalment el fracàs de les societats.²⁰

En realitat, hi ha una clara dicotomia entre la importància que França concedí a aquestes institucions —i generalment a Europa— i la concedida a Espanya. Aquesta dicotomia, que no ha estat analitzada encara detalladament, planteja un important interrogant sobre si realment hi hagué una superioritat manifesta en les Societats espanyoles o si és que els historiadors espanyols apliquen criteris diferents quan les avaluen.

Acadèmies i Societats «regionals» a Espanya i la «idea» inicial de Campomanes (1763-1765)

Tornant al procés de creació de les Sociedades Económicas de Amigos del País, considerem que s'hi poden distingir tres grans etapes. La primera etapa, que ara analitzarem, correspon als inicis i comprèn els anys 1763 a 1765, dates que manifesten que el procés va començar amb pocs anys de retard respecte al cas francès i en consonància amb el que passava en altres països europeus.

Efectivament, fins el 1763 no coneixem cap proposta d'aquestes institucions que no siguin simples referències passatgeres;²¹ al contrari, entre el 1763 i el 1765 es va produir un cert moviment favorable a llur creació. Així, en el primer d'aquests anys van coincidir el «Plan de una sociedad económica o académica de Agricultura», presentat pel comte de Peñafloreda a les Juntes de Guipúscoa, la iniciació de la Reial Acadèmia d'Agricultura de la ciutat de Lleida,²² i un opuscle de Campomanes en el qual reclamava la instauració d'acadèmies d'agricultura a tot Espanya;²³ el 1764 fou gestada la Real Academia de

19. J. BOURDE, *Agronomie et agronomes*, vol. II, p. 1112. L'afirmació de Bertin no era una simple exposició de desigs, sinó que es va preocupar d'acomplir-los en algunes societats. Un incident famós i significatiu fou l'ocorregut el 1767 a la Societat de Llemotges, presidida aleshores per Turgot, que n'era l'intendent. Turgot havia proposat com a premi anual el tema de l'*«efet de l'impòt indirect sur le revenue des propriétaires des biens fonds»*, cosa que provocà les iras de Bertin.

20. Últra el testimoniatge de Bourde mateix, podeu veure J. J. SPENGLER, *Economie et population. Les doctrines françaises avant 1800. De Budé a Condorcet* (París, PUF, 1964), p. 55, i Henri SÉE, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle* (Armand Colin, 1969), ps. 35-36. Les excepcions serien quasi exclusivament algunes de les monografies dedicades a societats concretes.

21. Les referències més conegudes són les de Melchor de Macanaz, Bernardo Ward i Francisco Mariano Nifo (cf. SHAFFER, *The Economic Societies*, ps. 11 i 25). Campomanes, en la seva *Respuesta fiscal sobre abolir la tasa y establecer el comercio de granos* (1764), ps. 186-187, remunta fins al precedent de López de Deza, el qual el 1618 havia recomanat una «*junta trienal de labradores*».

22. El *Plan de una sociedad económica o academia de agricultura, ciencias y artes útiles y comercio, adoptado a las circunstancias y economía particular de la muy noble y muy leal provincia de Guipúzcoa* fou aprovat i editat per les juntes el mateix any 1763. Cf. J. SARRAILH, *La España ilustrada*, p. 237, i P. DEMERSON, J. DEMERSON i F. AGUILAR PIÑAL, *Las sociedades económicas*, p. 360. Sobre l'acadèmia lleidatana vegeu E. LLUCH, *El pensamiento económico*, ps. 160-162.

23. *Idea segura para extender y adoptar en España los conocimientos verdaderos de la agricultura. Por el Sr. Dn. Pedro Rodríguez Campomanes, del Consejo de S.M. y su fiscal*

Agricultura del Reyno de Galicia, que començà a funcionar —juntament amb la Vascongada— l'any següent.²⁴

Si bé l'inici el marcà l'acadèmia de Lleida, la seva curta durada i els seus objectius escassament illustrats²⁵ fan que ocupi un lloc marginal en el procés. Un cas completament oposat sembla que és el de l'Acadèmia de Agricultura de Galicia, que començà a funcionar uns mesos abans que la Vascongada i que encara no ha rebut l'estudi que es mereix, cosa que fa que no coneguem amb exactitud les seves activitats. Per les dades que sabem, podem afirmar que els seus estatuts no tenen la grandiloqüència d'altres societats i que s'hi fixa com a objectiu de l'acadèmia «*investigar las causas de la decadencia de la agricultura en las siete provincias del Reyno de Galicia*»,²⁶ els mitjans per a restablir-la, els estímuls directes als llauradors (es parlà fins i tot d'un banc rural), l'estudi de nous mètodes i nous conreus (que els acadèmics havien d'ésser els primers a adoptar), etc. L'acadèmia posseïa una organització singular, ja que el nombre de socis era limitat i depenia directament de la Junta General de Comerç; el seu secretari «*il·lustrat*» —José Cornide— la impulsà a realitzar interessants activitats els primers anys,²⁷ però les limitacions imposades pel govern feren que els acadèmics deixessin de reunir-se el 1774, precisament quan havien d'informar sobre el *Discurso sobre el fomento de la industria popular* de Campomanes. Aquest fet, encara sense investigar, pot ser significatiu, ja que resulta realment enigmàtic que el govern abandonés l'acadèmia en el moment que proposava, a través del llibre de Campomanes, la creació de societats econòmiques. ¿És que no eren possibles institucions espontànies diferents de les propugnades pel Consell de Castella des de Madrid? ¿Podem considerar com un acte de protesta per part de la noblesa gallega «*il·lustrada*» davant la inflexibilitat del Consell el fet de decidir la pràctica autodissolució de l'acadèmia? No tenim una resposta definitiva a aquestes preguntes, però no falten elements per a suposar que no són desencaminades.²⁸ El problema és important i es podria englobar en els diversos actes de repressió intel·lectual que el centralisme «*il·lustrat*» borbònic realitzà durant el segle XVIII.²⁹

en el *Supremo de Castilla*, MDCLXIII. Es troba a l'*Archivo del Conde de Campomanes*, Fundación Universitaria Española, 22-25 i 25-17. Vegeu també la nota 31 d'aquest article.

24. M. MURGUÍA, *Real Academia de Agricultura. Establecida en La Coruña en el año de 1765*, «Boletín de la Academia Gallega», núm. 2 (20-vi-1906), ps. 42-44, i *Estatutos de la Academia de Agricultura del Reyno de Galicia*, «Boletín de la Academia Gallega», núm. 3 (20-vii-1906), ps. 63-66.

25. E. Lluch hi ha vist «un intent d'ocupació privada de terres comunals sota la capa de la Il·lustració», per part del seu fundador, el baró de Maials; l'acadèmia va desaparèixer amb la mort del baró el 1768. Cf. E. LLUCH, *El pensament econòmic*, ps. 160-162 i 166.

26. M. MURGUÍA, *Real Academia de Agricultura*, ps. 65-66.

27. A més de les activitats típiques d'aquestes acadèmies hom projectà de publicar un diccionari i una cartilla d'agricultura, així com una revista periòdica, «El Mercurio Agrícola», que no es pogué realitzar per manca d'ajut governamental.

28. La dependència de l'Acadèmia respecte a la Junta de Comerç ens sembla sospitosa, ja que és coneguda l'oposició del Consell enfront d'ella. Vegeu la secció sisena del present article. Campomanes, en el seu *Discurso sobre el fomento de la industria popular* ja indicava que l'Acadèmia havia de canviar de forma i adequar-se a l'estructura de les Societats Econòmiques.

29. Podeu veure'n exemples, entre d'altres, a E. LLUCH, *El pensament econòmic*, ps. 130-131, i Antoni MESTRE, *Ilustración y reforma de la iglesia. Pensamiento político religioso de Don Gregorio Mayans y Siscar* (València, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1968), ps. 133-140. Potser aquesta hipòtesi explica el fet que Mayans no volgués ésser soci de l'Econòmica Valenciana i tanmateix acceptés de formar part de l'Acadèmia Gallega.

D'altra banda, el «Plan de una sociedad económica» (1763) de Peñaflorida és conegut a bastament, ja que fou el que regulà la Vascongada a partir del 1765. Per aquest motiu, assenyalarem simplement que la seva forma era similar a les Societats de Bretanya i de Dublín, ja que la seva missió no era solament estudiar les qüestions agrícoles i ramaderes, sinó generalment tots els problemes econòmics, científics i culturals —tot i que predominessin les primeres qüestions— i des d'una perspectiva autòctona.³⁰

En definitiva, dues institucions econòmiques diferents entre elles, però unides per l'utopisme propi del «segle de les llums» i pel fet d'ésser el resultat d'un procés espontani promogut per la noblesa «il·lustrada» de dues nacionalitats espanyoles.

Tanmateix, al mateix temps que es gestaven l'Academia Gallega i la Sociedad Vascongada, Campomanes enviava a Grimaldi el 1763 —aleshores secretari d'estat— la seva *Idea segura*, que era formada per un *Discurso sobre los verdaderos principios de fomentar el cultivo de las tierras en España: los medios para lograrlo estableciendo una sociedad real de agricultura y las reglas para erigirla con utilidad del estado*.³¹ Tal com el mateix títol indica, es tractava d'un projecte institucional detallat —contenia un reglament amb vint-i-quatre màximes—, bé que de característiques molt diferents al ja iniciat amb els casos gal·lec i basc.

Efectivament, Campomanes recomanava l'establiment d'una «*Sociedad Real de Agricultura*» a Madrid i d'«*Academias Provinciales*» a la resta d'Espanya, però que formaven un organisme agrari únic amb una finalitat doble: a) actuar com a assessores del govern per a la formació d'una llei agrària, informant sobre l'estat de l'agricultura i proposant mesures per a millorar-la; i b) difondre els coneixements útils relatius als temes agraris. El projecte patia d'un caràcter uniformista i fortament centralitzat en dissenyar una «*Sociedad de la Corte*» encarregada de les tasques intel·lectuals i de la creació d'unes «*Academias Provinciales*» relegades al paper de difusores d'uns «coneixements» ja elaborats. La base social d'aquestes institucions caldria que fos formada per terratinents, ramaders i «*hombres políticos zelosos*». Finalment, cal assenyalar que a la *Idea* de Campomanes no hi ha cap concessió a l'espontaneïtat en la formació de les Societats, sinó que es tractava d'un organisme governamental, presidit pel primer secretari d'estat, dedicat als temes agraris.

En un principi, la constitució definitiva el 1765 de l'Academia de Agricultura de Galicia i de la Sociedad Vascongada podien fer pensar en l'esterilitat de la *Idea* de Campomanes i en un èxit de les «il·lustracions regionals». Tanmateix, aquest triomf només durà uns quants anys, ja que a partir de 1774-75 ens trobarem davant d'un procés que té nombroses semblances amb l'ideat per Campomanes el 1763.

L'ofensiva de Campomanes i del Consell de Castella

Passem ara a examinar la segona etapa del procés de creació de les Econòmiques que discorre durant el bienni 1774-75. Fou durant aquests dos anys

30. La influència directa de les publicacions de la societat bretona es pot veure a *Ensayo de la Sociedad Bascongada de los Amigos del País. Año 1766. Dedicado al rey N. Señor* (Vitòria, Thomas de Robles, 1768). Un model de l'estratègia econòmica de la Sociedad Bascongada ha estat exposat per P. FERNÁNDEZ ALBADALEJO, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa* (Madrid, Akal, 1975), ps. 171-182.

31. Hem publicat la *Idea segura*, precedida d'una anàlisi detallada del seu contingut, a «Información Comercial Española», núm. 512 (abril de 1976), ps. 57-74. Hem recollit part d'aquella anàlisi i les seves principals conclusions.

que es desenvoluparen els tres elements essencials que conformen aquesta etapa: la publicació dels *Discursos* de Campomanes, la seva inusitada difusió i l'aparició de la Sociedad Económica Matritense.

Com és sabut, Campomanes va publicar el 1774 el seu *Discurso sobre la industria popular* i el 1775 el corresponent a *la educación popular de los artesanos*.³² En aquests discursos presentava el pensament econòmic de la seva etapa de «maduresa» i el programa d'acció que se'n derivava. I fou precisament en aquests *Discursos* que llança a la publicitat el seu renovat projecte de Societats Econòmiques connectat estretament amb l'aplicació del seu programa. Sobre les característiques bàsiques d'aquest programa, creiem que hem mostrat³³ que, si bé contenia alguns elements econòmics liberalitzadors, era encaminat no solament al manteniment de l'antic règim, sinó a evitar l'evolució en el seu si; el manteniment dels drets senyorívols, l'agrariisme, l'oposició a les relacions de producció capitalistes, l'antiindustrialisme, la preferència per l'estructura econòmica gallega davant la catalana, etc., en són unes mostres ben clares. I, tal com veurem tot seguit, és a l'interior d'aquest programa on cal cercar una de les causes principals del naixement de les Econòmiques.

Podem afirmar que un dels objectius principals del *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, al costat de la matèria que el seu títol indica, era la creació d'aquestes institucions. Així, a l'«Advertencia» inicial del *Discurso* s'afirmava ja que «la nobleza reducida a sociedades patrióticas, cuales se proponen, consumirá en ellas útilmente el tiempo que les sobre de sus cuidados domésticos; alistándose los caballeros, eclesiásticos y gentes ricas en estas Academias Económicas de los amigos del país; para dedicarse a hacer las observaciones, y cálculos necesarios, o experimentos; y a adquirir los demás conocimientos instructivos, que se indican con individualidad en el mismo discurso».

Nobles i eclesiàstics, els dos estaments tradicionals de l'antic règim, eren els cridats per Campomanes a constituir les Societats. La crida a la noblesa és la més insistent; si hi participa augmentarà el «valor de sus posesiones», ocuparà «gloriosamente, a beneficio de su patria, un tiempo que sus mayores empleaban en la guerra» i d'aquesta manera «serían los nobles los promovedores de la industria, y el apoyo permanente de sus compatriotas». En definitiva, Campomanes solament retocava la base social de la *Idea* del 1763 —¿en podia ésser una altra la d'unes institucions proposades des del Consell de Castella?— en donar entrada als eclesiàstics i relegar relativament els ramaders.

Les funcions que confereix a les Econòmiques són clarament diferents de les Acadèmies inicials, tot i que manté la combinació de preocupacions governamentals i esperit «il·lustrat». Ja no es tracta d'institucions específicament agràries, sinó que llurs activitats s'havien d'estendre a tots els sectors i problemes econòmics: demografia i mendicitat, agricultura i ramaderia, pesca i mineria, indústria i manufactures, arts i gremis, comerç interior i exterior, etc.³⁴ Per mitjà de l'estudi d'aquests temes s'havia de formar l'«estado de cada

32. *Discurso sobre el fomento de la industria popular. De orden de S. M. y del Consejo* (Madrid, Antonio Sancha, 1774), i *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento* (Madrid, Antonio Sancha, 1775). Després dels *Discursos* hi hagué quatre volums d'*Apéndice a la educación popular* (Madrid, Antonio Sancha, 1775-1777).

33. *Pensamiento y teoría de la política económica del conde de Campomanes*, conclusions. N'hem publicat un extracte a R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÉ, *Lecturas de historia económica de España-1. Siglos XVIII y XIX* (Barcelona, Oikos-tau, 1976), ps. 157-162.

34. Al capítol xx —«Instituto, régimen y principales obligaciones de la sociedad»— del *Discurso sobre la industria popular* (ps. CXXI-CLXXVII), Campomanes fa un resum, bé que incomplet, de les principals activitats de les Societats.

provincia» i d'aquesta manera proporcionar al govern (Consell de Castella) una informació que —segons Campomanes— no podia obtenir d'altra manera, així com l'assessorament en les mesures a adoptar. La «difusión de conocimientos útiles» anava en la mateixa direcció que la proposta de la *Idea*: estudi d'autors nacionals i estrangers, traduccions, examen d'invents i màquines descobertes fora de la península, realitzar experiments, publicar memòries anuals i altres tipus de llibres, concedir premis, etc. Al costat d'això, i en connexió estreta, es troben les tasques educatives pròpiament dites («educación para la nobleza» precisava Campomanes) de tècniques agràries, matemàtiques, etc.³⁵

Aquesta enumeració dels objectius de les Societats no l'hem de considerar com a exhaustiva. I això és degut al fet —que hom pot comprovar amb una simple ullada als seus *Discursos* i *Apéndices* de 1774-75— que constantment atribueix a les Econòmiques la resolució dels problemes que es planteja i la posada en pràctica de les recomanacions que realitza. D'aquesta manera, l'ambigüitat de les activitats que proposava al capítol xx del *Discurso sobre la industria popular* es veia compensada amb la concreció exposada a la resta de la seva obra. Com a exemple destacat del que acabem de dir —tot i que n'hi ha un reguitzell— tenim que al *Discurso sobre la educación popular de los artesanos* Campomanes concedeix àmplies facultats a les Societats en la supervisió de les ordinacions gremials, amb el control de llur comptabilitat i, generalment, de totes les seves activitats, per mitjà d'un «soci protector»; fins i tot els «socis» havien de participar activament en els exàmens de mestres.³⁶

Aquests fets signifiquen que per a Campomanes les Societats constituïen —en paraules de Krebs— «los instrumentos más importantes para llevar a efecto la reforma de España» que ell volia.³⁷ Fins pensava que era impossible d'estendre la seva estratègia a totes les regions si no anava acompanyada de la creació de Societats, que havien d'adoptar els principis exposats per ell a les condicions concretes de cada «província».

Així, després d'exposar els elements principals de la seva estratègia, afirmava: «Se han tocado hasta aquí los medios más generales, que pueden adelantar la industria popular. Mas serían del todo inútiles si las provincias carecen de un órgano instruido y patriótico, que acomode estas y otras ideas, en todo o en parte, a la situación, clima, frutos, industria y población relativa de cada provincia.» (*Discurso industria popular*, p. CXXXVII.)

Hem de relativitzar l'aparent flexibilitat d'aquesta frase, ja que al llarg dels seus escrits es dedicava a precisar les guies que havien de seguir aquestes entitats i, fins i tot, a detallar-les regionalment. En el darrer volum de l'*Apéndice a la educación popular*, fent una recapitulació de les seves idees, exposava clarament les quatre activitats principals a les quals les Societats s'havien de dedicar: l'expansió de l'agricultura, el foment de les «fábricas grose-
ras compatibles con el cultivo de la tierra», la reforma dels gremis i l'estu-

35. S'ha fet famosa l'afirmació de l'asturià sobre el fet que les societats es podien considerar «como una escuela pública de la teórica y práctica de la economía política». Tanmateix, l'expressió no hem de considerar-la de forma aïllada. D'altra banda, el terme «economia política» no l'hem de prendre en el sentit modern sinó en el tradicional d'«economia del cos polític».

36. Essent la base social de les societats la noblesa i els eclesiàstics, cal que ens preguntem quins títols posseïen realment el «amics del país» per a supervisar la tasca dels gremis. Podeu veure dues visions sobre els conflictes sorgits al voltant d'aquesta qüestió a E. LLUCH, *El pensamiento económico*, ps. 121-124, i J. F. FORNIÉS, *La Real Sociedad Económica Aragonesa*, ps. 109-153.

37. R. KREBS WILCKENS, *El pensamiento histórico, político y económico del conde de Campomanes* (Santiago de Xile, Universitat de Xile, 1960), p. 121.

di dels problemes relatius a la població i al comerç.³⁸ En definitiva, Campomanes concebia les Societats Econòmiques com uns instruments indispensables per a l'aplicació de l'estratègia expressada als *Discursos* de 1774-75.

Pel que fa a les qüestions organitzatives i de règim intern, Campomanes era menys explícit que a la *Idea* del 1763, tot i que recollia alguns elements i n'hi afegia d'altres: diferència entre socis numeraris i corresponents, insistència en el fet que no hi hagués sous, diferents càrrecs que calia nomenar (director, secretari, censor, etc), que les Societats no detinguessin jurisdicció i que depenguessin del Consell.

Però tota aquesta concepció de Campomanes, jutjada precipitadament, es podria considerar simplement com una exposició de desigs o com una mera proposta d'un escriptor econòmic. Res més lluny de la realitat, ja que l'asturià participà activament en els passos fets, immediatament després dels seus *Discursos*, per a la creació d'aquestes institucions.

En aquest sentit, cal assenyalar que el *Discurso* del 1774 era presentat com una obra anònima, proposada pel Consell de Castella amb l'aprovació de Carles III.³⁹ Se'n féu una edició extraordinària de 30.000 exemplars a càrrec de l'impost sobre propis i arbitris,⁴⁰ volum editorial que era reservat únicament als grans projectes oficials del regnat.⁴¹

La finalitat de realitzar una edició tan àmplia rau en el fet que el discurs havia d'ésser tramès «a todas las chancillerías, audiencias, intendencias, correjidores, señores obispos, curas y superiores regulares».⁴² I així es féu el 18 de novembre de 1774; la tramesa a les cancelleries i audiències anava acompanyada d'una carta-ordre del governador del Consell (aleshores Ventura de Figueroa) en la qual es determinava que «en cada sala haya un ejemplar de este discurso para que se tenga presente y promueva su establecimiento»;⁴³ el mateix dia fou expedida una cèdula reial perquè els prelats repartissin i fessin conèixer el *Discurso* «a cada una de las parroquias» de la seva diòcesi.⁴⁴

L'any següent —1755— sembla que foren impresos 4.000 exemplars del *Discurso sobre la educación de los artesanos*⁴⁵ que també fou tramès a les aca-

38. *Apéndice a la educación popular*, iv, nota 384, ps. 406-411.

39. Així, l'«Advertencia» de l'obra començava de la manera següent: «Deseando el Consejo cumplir con las reales intenciones, y lo que disponen las leyes ... Creyó oportuno hacer presente a S. M. la utilidad de imprimir y comunicar a todo el reyno este discurso, a costa del público [...]. Así lo resolvió el rey nuestro señor, en cuya soberana inteligencia merecen la primera atención los alivios de sus vasallos», *Discurso sobre la industria popular*, pàgina primera sense numerar. A més, a la portada de l'obra i en el lloc reservat per al nom de l'autor apareixia l'expressió «De orden de S. M. y del Consejo».

40. *Archivo Histórico Nacional, Consejos*, lligall 1893, exp. 8. L'*Expediente sobre la impresión del Discurso*, el reproduceix J. REEDER com a apèndix a l'edició que féu dels *Discursos* de Campomanes, a l'Institut de Estudios Fiscales (Madrid 1975), ps. 337-339.

41. Del conegut *Reglamento para el comercio libre de España a Indias* del 1778 fou imprès el mateix nombre d'exemplars i es distribuï més tard de forma similar al *Discurso*. Cf. J. MUÑOZ PÉREZ, *La publicación del reglamento de comercio libre de Indias*, «Anuario de Estudios Americanos», vol. iv, ps. 658-661.

42. J. SEMPERE, *Ensayo de una biblioteca*, p. 79.

43. Reproduceix aquesta carta J. CARRERA PUJAL, *Historia de la economía española* (Barcelona, Bosch, 1945), vol. iv, ps. 9-11.

44. Cf. P. DEMERSON et alii, *Las sociedades económicas*, p. 11. A l'*Archivo del conde de Campomanes*, FUE, hi ha també dues ordres impreses titulades *Nota, por circular, a los cabildos de las catedrales y colegiadas, y otra a los arzobispos y obispos, sobre la impresión y circulación a todo el reyno de la obra de Campomanes Discurso sobre el fomento de la industria popular* (s.l., s.a.) [1774], 14-10.

45. Diem sembla ja que les dades de l'*Archivo Histórico* no demostren clarament si el nombre de 4.000 es refereix al total de l'edició o a una part. Cf. *Archivo Histórico Nacional, Consejos*, lligall 1893, exp. 8.

dèmies, ajuntaments, cossos de comerç, etc., acompanyat d'una ordre del governador del Consell del 10 de juny de 1775 en la qual, ultra reeomanar la posada en pràctica dels principis exposats al *Discurso* —una obra «grata a Dios, al rey y a la felicidad pública»—, es determinava amb precisió que calia realitzar les operacions necessàries per a la constitució de les Societats i, fins i tot, la necessitat d'informar després el Consell sobre el resultat de les gestions realitzades. Efectivament, a l'ordre s'afirmava que «el establecimiento de las sociedades económicas es uno de los medios más eficaces de reunir la industria y una especie de escuela para aplicar y reducir a prácticas las reglas económicas y políticas que se proponen en uno y otro discurso, y así convendrá que teniéndolas a la vista cuide Vs. que los celosos patricios de todas clases sean los primeros que se distinguan con su ejemplo en fomentar y promover este beneficio común, avisándose separadamente de las resultas de esta diligencia que es la más esencial de todas».⁴⁶

La frase és remarcable —tal com ha assenyalat López Casares— per la seva claredat i precisió, i mostra nítidament la voluntat decidida del Consell d'instaurar unes societats l'objectiu principal de les quals fos l'aplicació de l'estratègia formulada per Campomanes als seus *Discursos* de 1774-75.⁴⁷ Però les actuacions del Consell no es reduïren a les que hem exposat, sinó que cal recordar alguns detalls sobre la creació de la Sociedad Económica Matritense i el paper inicial que va ocupar en el procés posterior.

El procés de constitució de l'Económica Matritense ha estat ja explicat en diverses ocasions.⁴⁸ No obstant això, exposarem ara alguns aspectes que han estat generalment poc destacats. La sol·licitud inicial de creació fou feta el 30 de maig de 1775 per Vicente Rodríguez de Rivas (director de la Compañía de Caracas), José Faustino de Medina (secretari del Consell de Castella!) i José de Armanza (governador del Real Sitio de San Fernando).⁴⁹ En aquesta sol·licitud continuaven ajustadament i explícita les regles recomanades en els *Discursos*. Dos dies després, Campomanes trametia la seva «*respuesta fiscal*» sobre la petició, en la qual, naturalment, mostrava el seu total acord i exposava clarament la seva visió uniformista i centralista: «Y como el buen exemplo de la corte ha de trascender al resto del reino, e instruir a las demás provincias del modo práctico de erigir iguales sociedades económicas, merecen estos interesados que el Consejo les manifieste serle apreciable su zelo, y que espera le continuen hasta perfeccionar tan útil establecimiento, dispensándole su protección de que son a la verdad muy acreedores.»⁵⁰

El 17 de juny el Consell realitzà la ficció de concedir «llicència» a una iniciativa que era perfectament i directament organitzada per ell mateix. Aquesta ficció és confirmada pel fet que una setmana després se celebrés la primera junta de la Matritense a la mateixa casa de Campomanes, a la qual assistiren, a més a més d'ell, Ribas, Medina i Antonio de la Quadra (administrador de

46. Cf. G. LÓPEZ CASARES, *La Sociedad Económica de Murcia*, p. 42.

47. Posteriorment, també foren distribuïts els quatre volums de l'Apèndice a la *educación popular*, amb una ordre-circular del Consell de l'1 d'agost de 1777. *Archivo Histórico Nacional, Consejos*, lligall 1893, exp. 8.

48. José LESÉN Y MORENO, *Historia de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Madrid* (Madrid, Colegio de Sordomudos y Ciegos, 1863). *Memorias de la Sociedad Económica* (de Madrid) (Madrid, Antonio Sancha, 1780), 2 vols. Ens han estat útils també J. SHAFFER, *The Economic Societies*, cap. 3, i J. SARRAILH, *La España ilustrada*, cap. 5.

49. J. SEMPÈRE, *Ensayo de una biblioteca*, v, ps. 137-38, i J. SHAFFER, *Economic Societies*, p. 51.

50. *Respuesta del señor fiscal sobre la representación tocante a erigir una Sociedad Económica de Amigos del País en Madrid y su provincia*, 2-VI-1775, a *Memorias de la Sociedad Económica*, II, apèndix, ps. 3-4.

Correos y Postas).⁵¹ S'hi decidiren els detalls sobre la futura organització de la societat i s'acordà que «se formen y arreglen los estatutos, teniendo a la vista lo que previenen los discursos de la industria y educación popular». Ja no era el model de la Vascongada —tot i que fos considerada com un precedent—, sinó que fou el de Campomanes el que quedà palesat en els estatuts de la Matritense. Aquests estatuts, ideats i planejats directament per Campomanes, van adquirir un significat especial després de la seva aprovació, el 9 de novembre de 1775.⁵²

Efectivament, el desembre del mateix any i seguint les recomanacions de la «respuesta fiscal» de l'asturià, fou enviada la cèdula reial aprovatòria dels estatuts a totes les cancelleries i audiències amb una nova circular del Consell que instava a imitar-los. Aquest fet no l'hem d'interpretar com una simple remissió d'uns estatuts perquè servissin de guia o orientació, sinó que els anys posteriors el Consell i la Matritense foren molt intransigents a no admetre diferències estatutàries respecte als de la cort en els projectes de Societats que anaven apareixent. Els exemples del que acabem de dir són tan clars i abundosos, que pràcticament podem parlar d'una imposició rígida dels estatuts de la Matritense a la resta de Societats.⁵³

Ens trobem, així, amb una doble actuació del Consell per a la creació de Societats, desplegada immediatament després de la publicació dels *Discursos* de Campomanes. D'una banda, el Consell i Campomanes, especialment, van decidir directament la creació de la Sociedad Matritense, la qual esdevé, per tant, una institució «oficial» més o menys dissimulada. La decisió no afectà solament el llançament inicial, sinó que, a més d'articular els seus estatuts, acoblant-los al que Campomanes havia exposat, se li conferí el doble caràcter de model inflexible a seguir i de supervisora, juntament amb el Consell, perquè la resta de Societats s'adaptessin al camí marcat.⁵⁴ El caràcter oficial de la Matritense queda reforçat pel fet que els anys posteriors a la seva creació Campomanes —sense cap altre càrrec que el de soci fundador— actués per-

51. *Primera conferencia de la Real Sociedad Económica de Madrid, de Amigos del País, celebrada el día 24 de junio de 1775*, a *Memorias de la Sociedad Económica*, II, apèndix, ps. 5-7. Antonio de la Quadra fou el primer director de la Sociedad i Medina un dels dos secretaris.

52. *Real Cédula de S. M. y señores del Consejo, en que se aprueban los estatutos de la Sociedad Económica de Amigos del País, con los demás que se expresa, a fin de promover la agricultura, industria y oficios* (Madrid, Antonio Sancha, 1775; reproduïda a *Memorias de la Sociedad Económica*, II, apèndix, ps. 12-32).

53. Tal com ha revelat Lluch, Sisternes i Feliu afirmava en una carta de 1787: «Tengo notado que a todas las sociedades erigidas en estos últimos tiempos se han aplicado vengan o no vengan bien los estatutos de la de Madrid, porque vive y manda su autor» (*El pensamiento económico*, p. 146). Coneixem casos concrets d'imposició dels estatuts matritenses a les societats de Sevilla (F. AGUILAR, «La Sociedad Económica de Sevilla ante el problema docente», a *Las Reales Sociedades Económicas de Amigos del País y su obra*, Patronato J. M. Quadrado, 1972, p. 320), Tarragona (E. LLUCH, *El pensamiento económico*, p. 147), València (J. M. GIRAL DE ARQUER, *La ilustración valenciana en el siglo XVIII*, «Anales de Economía», núm. 15, juliol-setembre 1972, ps. 68-70) i Cantàbrica («Carta a Campomanes sobre los estatutos de la Sociedad Económica Cántabra», 4 de març de 1776, a *Archivo del conde de Campomanes*, FEUE, 11-45). Per als casos de Valladolid i Avila vegeu J. DEMERSON, *La Real Sociedad Económica de Valladolid* (1784-1808) (Universidad de Valladolid, Facultad de Filosofía y Letras, 1969), ps. 11-12, i L. M. ENCISO, *La Real Sociedad Económica de Valladolid*, ps. 170-171.

54. Gonzalo Anes ha exposat els tràmits que calia seguir per a la creació d'una societat i per a l'aprovació dels seus estatuts, que necessàriament havien de passar pel vist i plau de la Matritense i del Consell (*Coyuntura económica e «ilustración»*, p. 24).

sonalment com a organitzador i coordinador, a més a més d'ideòleg, de les activitats i publicacions de la Societat.⁵⁵

D'altra banda, i al mateix temps, el Consell va desplegar una ofensiva decidida davant les autoritats «provincials» i davant els alts eclesiàstics perquè organitzessin i estimulessin la posada en marxa de projectes d'Econòmiques. Aquesta ofensiva, que podríem qualificar de difícilment resistible, va evolucionar des del persuasiu suggeriment de fundar Societats semblants a les proposades per Campomanes en els seus *Discursos* que, tal com hem dit, no eren concretades detalladament, fins a la precisió expressa de la necessitat de subscrite els estatuts de la Matritense.

El «sobtat» sorgiment de les Econòmiques (1775-1785)

En el moment de la publicació del *Discurso sobre la industria popular* no més funcionava la Sociedad Vascongada —nascuda d'una manera autònoma i després d'un llarg procés de reunions—, algunes «juntres acadèmiques» i la moribunda Academia Gallega. Unicament s'havia sol·licitat el 1773 la creació de la Sociedad Tuledana de los Deseos del Bien Público, el promotor de la qual —el marquès de San Adrián— tenia relacions estretes amb Peñaflovida.⁵⁶ Tanmateix, durant els cinc anys després del *Discurso* foren formulades quaranta sol·licituds per a la creació de Societats i un nombre semblant entre el 1781 i el 1789.⁵⁷

Aquest sobtat sorgiment de Societats té la principal explicació en el programa organitzat des del Consell de Castella, en el qual ocupava un lloc central la ideologia econòmica i la persona de Campomanes.⁵⁸ La conjuntura econòmica —en la qual s'ha basat Gonzalo Anes en la seva explicació— pogué influir en algunes ocasions en la millor o pitjor recepció d'aquest programa, però caldria desglossar regionalment aquesta conjuntura per tal de veure la relació que tingué en l'aparició de Societats. I, en principi, no sembla que les conjuntures més bones tinguin com a correspondència un nombre més elevat de Societats.⁵⁹

55. Les dades en què recolza aquesta afirmació són múltiples. Pel setembre de 1775 va pronunciar el discurs inaugural del nou emplaçament de la societat a l'Ajuntament de Madrid i el 1776 va presentar quatre memòries referides principalment a temes organitzatius de la societat. Vegeu *Memorias de la Sociedad Económica*, I, ps. 376-383, i II, ps. 50-56, 62-69, apèndix, ps. 38-43 i 56-60. Campomanes mateix va redactar la «Dedicatoria», «Prólogo» i l'important «Discurso preliminar» de les *Memorias* a què fem referència. D'altra banda, a l'Archivo de la Sociedad Económica Matritense hi ha diverses dades sobre aquestes intervencions directes de l'asturià (3-5, 3-44, 6-2, 50-37, 64-14 i 66-16).

56. Cf. Alfonso DE OTAZU, *El igualitarismo vasco: mito y realidad* (Sant Sebastià, Txertoa, 1973), ps. 308. La Tuledana no començà les activitats fins el 1778. D'altra banda, la Sociedad Económica de los Verdaderos Patricios de Baeza no fou sol·licitada fins el 8 de gener de 1775 i aprovada vint-i-tres dies després (cf. P. DEMERSON *et alii*, *Las sociedades económicas*, p. 41).

57. Cf. G. ANES, *Coyuntura económica e «ilustración»*, ps. 26-30, i P. DEMERSON *et alii*, *Las sociedades económicas*.

58. Intervingué també directament en la fundació d'algunes Societats, com en els casos d'Astúries, Talavera, etc. Campomanes mateix insistia, fins i tot després de l'ofensiva del Consell, en les pressions directes per a la seva creació: «*Donde los naturales son deseados en establecer tan importantes academias, debe zelar la autoridad en buscar personas naturales del país, que reúnan los ánimos, y promuevan con prudente acuerdo la asociación de tales juntas patrióticas*, Apéndice a la educación popular, IV, p. 100, nota 84.

59. Hom pot veure un mapa de la distribució territorial de les societats a G. ANES, *Coyuntura económica e «ilustración»*, p. 31. Tot i sense abandonar-la, ANES ha mitigat la seva interpretació al llibre *El Antiguo Régimen*, ps. 398-400.

D'altra banda, cal destacar novament que aquestes institucions no eren ideològicament neutres, sinó que estaven planejades per a aplicar l'estratègia econòmico-política governamental i que, com ja hem dit, eren encaminades al manteniment de l'estructura de l'antic règim. Així, era lògic i coherent que la noblesa i els eclesiàstics fossin els cridats pel Consell per a formar les Societats, ja que ni la burgesia —si és que n'hi havia— ni els interessos burgesos no podien defensar globalment aquest programa. La no participació posterior de la burgesia comercial en aquestes institucions —fet sobre el qual Anes ha insistit tant— ens confirma aquest punt.

Amb tot el que hem dit no pretenem caure en la simplificació d'explicar exclusivament les activitats posteriors de les Societats a partir de les obres i de les actuacions de Campomanes i del Consell de Castella. Efectivament, tot i que és detectable la influència dels seus *Discursos* en les publicacions i tasques de moltes Societats, també cal reconèixer que la dinàmica interna de les entitats, la presència d'altres persones «il·lustrades» que no coincidien amb els plantejaments de l'asturià, els problemes particulars de la zona on eren emplaçades van ser factors que, entre d'altres, pogueren influir en el desenvolupament posterior de les Econòmiques.

Hem de tenir en compte també que, si bé en força ocasions l'acceptació de les directrius centrals sembla que fou disciplinada, també és veritat que hi ha diversos casos —com els de Barcelona, Sevilla, Saragossa, València, etc.— en els quals van sorgir resistències de tipus divers i intens per a seguir aquelles directrius. Tanmateix, no podem obtenir conclusions definitives sobre aquestes qüestions fins que no disposem d'estudis concrets, i amb criteris moderns, sobre les diverses Societats.

No obstant això, considerem que les dades exposades justifiquen completament, en el nivell actual d'investigació, l'abandonament del supòsit d'espontaneïtat que s'ha atribuït a l'origen de les Societats. Segons la nostra opinió, el seu procés de creació és molt semblant al que Bourde ha explicat per al cas francès: les úniques creacions espontànies van ser la Societat de Bretanya a França i la Sociedad Vascongada a l'estat espanyol; en ambdós casos sorgí una florida sobtada de Societats com a conseqüència d'un pla traçat prèviament i, en definitiva, en ambdós casos assistim també a la utilització d'un dels recursos més volguts del poder: la ficció de conferir sancions oficials a les creacions espontànies que no ho són i l'organització simultània d'una ostentosa propaganda sobre les Societats.

Les Societats Econòmiques davant les Junes i Consolats de Comerç: l'intent de neutralitzar les institucions comercials

El caràcter centralista-uniformista de l'estratègia de Campomanes i del Consell de Castella i el ferm esperit antiburgès que se'n desprèn són encara més reforçats per la lluita sistemàtica practicada, durant els anys posteriors a l'expansió de les Societats, contra altres institucions econòmiques que defensaven —realment o potencial— interessos o estratègies diferents de les seves. La informació sobre aquests fets l'hem obtinguda a través d'un conjunt de manuscrits desconeguts de Campomanes, redactats els anys 1783-1791, en els quals proposava una reforma de les Junes Particulars, dels Consolats i de la Junta General de Comerç.⁶⁰

60. El conjunt és format per una «Carta de Campomanes a Múzquiz sobre la Junta Particular de Comercio de Barcelona» del 30 de juny de 1783, *Archivo del conde de Campomanes*, FUE, 38-31 i per un gruixut «Expediente sobre dar nueva planta a la Junta General de Comercio y la mejora que conviene hacer en el sistema de los consulados ma-

Carrera Pujal ja havia assenyalat la «*constante e inequívoca oposición*» mostrada per Campomanes, com a membre del Consell, a les facultats concedides a la Junta General de Comerç sobre la supervisió dels gremis,⁶¹ reclamant per al Consell la potestat d'aprovar les ordinacions gremials i per a les Audiències i les Societats econòmiques el paper de control. Tanmateix, aquest problema gremial cal enquadrar-lo a l'interior d'un ampli i llarg conflicte existent entre la Junta i el Consell, la força del qual és mostrada nítidament encara que només fos pel fet que Eugenio Larruga redactés una extensíssima *Historia de la Real y General Junta de Comercio* que tenia com una de les finalitats principals defensar aquesta institució.⁶²

La interpretació més generalitzada d'aquest important conflicte és que es tracta d'un simple conflicte de jurisdicció, puix que ambdues institucions tenien «*objetivos similares*».⁶³ El mateix argument s'ha repetit per a explicar el fet que durant els anys 1772-1784 no fossin creats Consolats ni Juntes Particulars de comerç —relacionades estretament amb la Junta General— basant-se en l'afirmació que els seus objectius ja els acomplien les Societats Econòmiques —dependents del Consell— instaurades nombrosament durant aquests anys.⁶⁴ La «frivolitat» d'aquest darrer argument ha estat posada de manifest per Ernest Lluch per al cas de Barcelona, en assenyalar les diferències radicals entre el model de Societat Econòmica proposat per Campomanes, que responia a la seva estratègia agrarista de desenvolupament, i la Junta Particular de Barcelona, inserida dins una estratègia «comercial-industrialista» formulada des d'aquella ciutat. L'essència de la diferenciació rau en el fet que mentre que la Junta Particular representa els interessos de la burgesia comercial (que no eren oposats als gremis), les Societats Econòmiques eren basades principalment en els terratinents i en el clergat. Per tant, és obvi que institucions tan dispers, en la base social i en la ideologia, no podien tenir «*objetivos similares*».⁶⁵

rítimos» (1790-1791), *Archivo de Campomanes*, FUE, 20-11. El fet que aquest assumpte fos portat amb la «*mayor reserva*» ens confirma la importància, assenyalada ja per E. Lluch, de no basar-se únicament en els materials publicats o fàcilment disponibles per a interpretar el pensament d'un autor o d'un període.

61. J. CARRERA PUJAL, *Historia de la economía española*, III, ps. 525-527. En el mateix sentit, vegeu P. MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses en el siglo XVIII* (Madrid, CECA, 1970), ps. 133-145.

62. Eugenio LARRUGA Y BONETA, *Historia de la Real y General Junta de Comercio y Minas y Dependencias de Estrangeros...*, Madrid, any MDCCCLXXXVIII, Ms. a l'*Archivo del Ministerio de Hacienda*, 11 vols. Al llarg del primer volum hom pot apreciar la preocupació constant de Larruga per defensar la Junta respecte al Consell i, especialment, de les opinions del seu fiscal els anys anteriors a 1783.

63. Vegeu, per exemple, W. J. CALLAHAN, *A Note on the Real y General Junta de Comercio*, «*Economic History Review*», XXI, núm. 3, ps. 524-526; R. HERR, *España y la revolución del siglo XVIII*, Madrid, Aguilar, 1971, p. 101; i J. CARRERA PUJAL, *Historia de la economía*, ps. 525-527. Aquesta interpretació es basa, molt probablement, en algunes afirmacions de Larruga en les quals assenyala l'existència de nombrosos conflictes jurisdiccionals. Però és natural que Larruga, que els escrivia al mateix temps que passaven, no en pogués donar una «interpretació» que criticués el poderós Consell de Castella.

64. J. SARRAILH, *La España ilustrada*, p. 259. Per a les dates de creació dels consolats i juntes, a més de les dades proporcionades per Larruga, P. MOLAS, *Instituciones administrativas y grupos sociales en la España del siglo XVIII. Las juntas de comercio*, a les primeres jornades de metodologia aplicada de les ciències històriques (Universitat de Sant Jaume de Galícia, abril de 1973), vol. II, tema 4-4, i E. GACTO FERNÁNDEZ, *Historia de la jurisdicción mercantil en España*, «*Anales de la Universidad Hispalense*» (Sevilla 1971), part segona.

65. E. LLUCH, *El pensamiento económico*, cap. VI.

No obstant això, no és possible de formular una interpretació general del problema fins que disposem d'estudis sobre la ideologia dels diferents Consolats, Junes Particulars, Societats Econòmiques i, especialment, de la Junta General de Comerç. Però el cert és que hi ha una coincidència temporal entre l'expansió de les societats i la contractació de les juntes i els consolats sobre els rerefons d'un antagonisme entre el Consell de Castella i la Junta General de Comerç. Pot contribuir d'una manera rellevant a l'explicació d'aquests fets la postura de Campomanes, com a membre qualificat del Consell, del qual fou fiscal durant vint-i-un anys i governador durant nou.

L'ofensiva de Campomanes i del Consell que intentava d'imposar des del poder una estratègia agrarista per a tot l'estat necessitava, perquè fos plenament coherent, oposar-se al funcionament efectiu i a la nova creació d'altres institucions econòmiques que fossin defensores d'interessos i estratègies diferents als seus. Tal com intentarem de demostrar, creiem que darrere l'enemistat del Consell respecte a les entitats comercials es troba una defensa agressiva del programa que aquest havia traçat. Efectivament, no solament ens trobem amb el fet que durant els anys 1772-1784 les Societats Econòmiques foren creades en detriment de les Juntes Particulars i els Consolats de Comerç, sinó que el mateix Consell havia informat negativament en les sollicituds d'erigir tots aquests *cossos de comerç*.⁶⁶ L'agressivitat del Consell no es redueix a informar negativament, sinó que, com hem dit, durant els anys 1783-1790 Campomanes, com a governador del Consell, proposa en diverses ocasions una reforma «radical» de les Juntes Particulars, dels Consolats i de la Junta General de Comerç. És important assenyalar que aquests anys van coincidir amb els inicis de la decadència de les Societats Econòmiques, amb un augment moderat de les atribucions de la Junta General de Comerç i amb l'aprovació de noves Juntes Particulars i Consolats.⁶⁷ Per tant, no seria estrany que aquesta actitud representés una nova ofensiva de Campomanes per a recuperar el terreny perdut pel Consell. Ens detindrem ara en la posició de l'asturià davant les diverses institucions comercials.

En primer lloc, la institució «regional» que li provocà més agressivitat fou la Junta Particular de Barcelona; l'acusava d'«*extender su influencia a todo el Principado, y a todos los objetos de la industria, oficios, agricultura y comercio*» i de formar les ordinacions del Consolat. Considerava també que la «*prepotencia de esta junta particular*», que anava en detriment de l'Audiència i del mateix Consell, aconseguia «*someter las clases más activas del estado a su arbitrio y dependencia*».⁶⁸ Els seus atacs als interessos dels comerciants es repeteixen, puix que «*oprimian a los labradores y artesanos*». D'aquestes afirmacions es desprèn el fet que Campomanes era conscient i se sentia molest per l'àmplia activitat que la junta desenvolupava i perquè ho feia a «*todo el Principado*». D'altra banda, la cèdula reial aprovatòria de les ordinacions (1763) concedia a la junta la capacitat d'entendre dels «*negocios de comercio, agricultura, fábricas y gremios*».⁶⁹ Si a això afegim que, segons Vilar, l'Audiència

66. És Campomanes mateix qui assenyala, en diverses ocasions, aquest fet. Vegeu «Carta a Grimaldi» i els documents 7 i 8 de l'«Expediente sobre dar nueva planta a la Junta de Comercio».

67. Sobre la decadència de les Societats, G. ANES, *Coyuntura económica e «ilustración»*, ps. 38-40, i L. M. ENCISO, *La Sociedad Económica de Valladolid*, ps. 159-166. Sobre l'evolució de la Junta General i la creació dels consolats: J. CARRERA, *Historia de la economía*, IV, ps. 505-510; W. J. CALLAHAM, *A Note on the Junta de Comercio*, ps. 520-24; i P. MOLAS, *Instituciones administrativas*.

68. Cf. *Carta a Múzquiz de 21 de junio de 1783*.

69. Cf. E. LARRUGA, *Historia de la Junta de Comercio*, vol. I, f. 634.

cia representava els interessos de la propietat agrària,⁷⁰ hauríem de concloure que al que s'oposa Campomanes és a una estratègia global de desenvolupament en la qual ni els interessos agraris tenien un paper important, ni havia nascut per l'impuls del poder central. La plausibilitat d'aquesta interpretació és confirmada per la conclusió exposada per Campomanes en el seu escrit sobre la Junta Particular: «*Para fomentar los oficios, la labranza y demás ramos industriales tampoco es necesaria ni combeniente que la diputación del comercio de Barcelona ejerza jurisdicción; porque este fomento se logrará más bien estableciendo Sociedades Económicas en Cataluña y señalamente en Barcelona bajo reglas uniformes a las establecidas y que se han estableciendo.*»

Afirmació ben notable per la seva nitidesa i precisió, en la qual, d'una banda, apareix clarament el fet que, almenys per a Campomanes, les Junes i les Societats no eren institucions similars i, de l'altra, s'estableix, sense cap marge de maniobra, quina havia de ser la línia a seguir al Principat, que no podia ser cap altra que la defensada pel Consell. Des d'aquesta perspectiva és lògic que Campomanes proposés «*reveer las ordenanzas del nuevo cuerpo general de comercio*» de Barcelona, que havien de passar a l'aprovació i el control del Consell.

Tot i que els atacs més durs els adreçava a la Junta barcelonina, Campomanes ampliava la seva posició a la Junta de València i, en generals, als Consolats de comerç de nova creació.⁷¹ Efectivament, considerava que els *Consolats moderns* havien aconseguit «*subordinar a su autoridad a los comerciantes, a los labradores y a los artesanos de las ciudades y pueblos del respectivo obispado, alterando mui notablemente la constitución de la monarquía en las provincias marítimas sin que, por la verdad, pueda contarse con ninguna ventaja efectiva que haya producido su establecimiento.*»⁷²

Però no solament la seva fundació era mancada d'avantatges sinó que havia produït «*funestas consecuencias*», perquè, ultra oprimir les altres classes actives, havia reduït la jurisdicció ordinària, havia carregat la Junta General de Comerç amb plets innecessaris i, sobretot, havia perjudicat el «llaurador» perquè el trasllat dels plets que pogués tenir amb els comerciants, de la jurisdicció ordinària al tribunal del Consolat i/o a la Junta General, beneficiaria aquests darrers.

El contrast de les opinions de Campomanes amb el que han exposat els historiadors moderns que han tractat aquests organismes és tan gran que, novament, ens fa pensar en l'existència d'altres raons; la seva referència a l'alteració en la constitució de les províncies marítimes és sospitosa. Efectivament, a través d'aquests escrits hi ha un element ideològic constant, tot i que moltes vegades sigui latent, que explica també la seva oposició als Consolats i Junes. Parafrasejant la brillant expressió de Hecksher, podríem dir que aquestes institucions representaven «una espina clavada al cor centralista i agrarista de Campomanes». En efecte, en parlar dels Cossos de Comerç de Catalunya i València afirmava, amb recança, que havien inutilitzat «*las máximas de sabia política con que la nueva planta de gobierno para aquellas provincias*

70. Cf. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna* (Barcelona, Edicions 62, 1965), vol. III, p. 450.

71. La insistència menys accentuada en la crítica a la Junta valenciana pot ésser explicada per l'activitat més feble que aquesta desplega. D'altra banda, els Consolats de nova creació eren els establerts a partir de 1758 i que, d'una manera o altra, seguien l'exemple dels «cossos de comerç» catalans. (Cf. P. MOLAS, *Instituciones administrativas*, 44, i E. GAC-TO, *Historia de la jurisdicción*, ps. 40-41.)

72. Cf. *Dictamen del gobernador del Consejo y D. José Ibarra acerca de la mejora que conviene hacer en el sistema de los consulados marítimos* (Madrid 8-IV-1791). Aquest dictamen forma el document núm. 8 de l'*Expediente* esmentat.

se havia procurado cuidadosamente uniformarlas a las leyes de Castilla».⁷³ Tenia raó realment Campomanes en recordar que el règim de Nova Planta havia suposat la pràctica dissolució de les institucions comercials. Recordar-ho molts anys després des del Consell de Castella adquiria un caràcter amenaçador. D'altra banda, Pere Molas —un dels millors coneixedors de les Juntes i dels Consolats— ha afirmat, en referir-se a la supressió d'aquestes entitats, que en aquest sentit, la Nova Planta va significar una veritable reacció social, que dificultà l'ascens de la burgesia, en privar-la d'òrgans collectius de representació i poder.⁷⁴ ¿No plantejava el Consell una cosa semblant setanta anys després? En qualsevol cas, difícilment un centralista acèrrim com Campomanes podia assimilar que els interessos econòmics dels diversos països i regions peninsulars es poguessin promoure d'una manera més o menys autònoma i amb una estratègia que, en molts casos, havia de ser necessàriament diferent de la seva —que era única i inflexible—, ja que l'«estructura econòmica» era molt dispar en el conjunt espanyol.

D'acord amb la seva oposició de creació dels «nuevos cuerpos de comercio» establerts, segons Campomanes, seguint l'exemple d'aquelles dues «provincias», el Consell formà un expedient per a la reforma dels Consolats —«establecerlos de nuevo»— determinant que es dedicarien solament al comerç a l'engròs, limitant les seves atribucions territorials i establint que les apel·lacions caldria elevar-les a les audiències reials i al Consell en darrera instància.⁷⁵ Sembla clar que amb aquesta reforma quedaria suprimit el caràcter principal que tenien els consolats i les juntes en el segle XVIII: «El de pasar de ser un exponente de la prosperidad de una ciudad o de una nación, a convertirse en un medio a través del cual conseguirla.»⁷⁶

Campomanes considerava, a més, que la reforma de les Juntes Particulars i els Consolats havia d'anar unida a una reforma de la Junta General de Comerç. Tal com podem veure, l'estratègia agrarista era coherent i no volia deixar cap fil sense lligar. En aquesta reforma es pretenia extreure de la Junta els negocis de moneda i mines, el ram de fàbriques, la dependència d'estrangers, el coneixement en l'erecció i en el control dels Consolats i les Juntes Particulars i la jurisdicció sobre els gremis. Per tant, la reforma suposava convertir un organisme econòmic suprem en una mera institució consultiva i limitada al comerç exterior, jurisdicció que havia de compartir, a més, amb el Consell. I és una mostra de l'agressivitat del Consell quan tractava d'imposar la seva estratègia.

Finalment, si tenim en compte tant la situació econòmica de les diverses zones espanyoles com la base social i la finalitat de les diferents institucions, sembla evident que el conjunt institucional format per la Junta General, les Juntes Particulars i els Consolats de Comerç constituïen un organisme més acordat per a portar a terme una política de foment que no el format pel Consell, les Societats Econòmiques i les Audiències. Per això, l'acció del Consell suposava una marxa enrere en termes de «racionalitat administrativa», ultra representar, per les raons que hem adduït a les pàgines anteriors, una estratègia centralista oposada al possible ascens de la burgesia de l'època.

73. Cf. *Dictamen acerca del sistema de los consulados* de 8-iv-1791, f. 32.

74. Pere MOLAS I RIBALTA, *Economia i societat al segle XVIII* (Barcelona, La Pau-
la Viva, 1975), p. 28.

75. Cf. *Dictamen acerca del sistema de los consulados*, fs. 34-42.

76. Aquesta expressió, original de Larruga, ha estat després recollida per diversos historiadors moderns: E. GACTO, *Historia de la jurisdicción*, p. 38, i E. LLUCH, *El pensamiento econòmic*, p. 355.